

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 342.22:342.228.1:342.24(342.36:342.382)

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2024.2.1>

Мельник В. М.,

кандидат політичних наук, юрист,
член Американського товариства юридичної історії,
асистент кафедри політології філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ РОЗВИТОК РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЗА ДОБИ ДОМІНАТУ: *LEX FOEDUS* І СУБ'ЄКТНІСТЬ СХОДУ ТА ЗАХОДУ

Анотація. Пропонована стаття покликана виокремити та проаналізувати ключові риси державно-правового розвитку Римської імперії у період так званого «домінату». Йдеться про часовий відтинок 284-480 рр., коли імператори зосередили в своїх руках потужні адміністративні повноваження. В той момент августи розширюють власну юрисдикцію в сфері безпосереднього адміністрування провінцій. Натомість, повноваження Римського Сенату номіналізуються. Римська імперія де-юре зберігала ознаки республіканської форми державного правління. Отже, згідно законодавства, імператори керували саме республікою. Водночас, за доби доміанату з'явилося більше фундаментальних ознак «федеративної» форми державного устрою. Впродовж 284-480 рр. еволюція римської федеративності була міцно пов'язана з юридичною технікою взаємодії імператорів і варварських племен. Імперія активно «надавала» варварським правителям статус «федератів». Після серйозних вторгнень варварів на римську територію (376 і 406 рр.), правовий режим *lex foedus* почав виконувати функцію захисту ефемерної влади західноримських імператорів на втрачених землях. Одним із «виходів» для себе римські августи визнали можливість «пожалування» варварським «королям» федератського статусу, що легалізував їхні політичні структури в межах імперської політико-правової системи. Класичними слід визнати угоди про «федератський» статус, підписані римськими імператорами з вестготами у Нижній Мезії (382 рік) і тими ж таки вестготами в Аквітанії (418 рік). Впродовж V століття Римська імперія отримала в своєму складі «варварські королівства» вестготів, бургундів, вандалів, свевів, алеманнів, остготів тощо. Всі ці політичні утворення визнавали верховну владу західного чи східного римського імператора. Після вбивства Юлія Непота (480 рік), варварські королі проголосили своїм «єдиним» імператором східноримського правителя Зенона Ісавра (476-491). Відтак, Римська імперія не зазнала «краху», а продовжила історичне існування зі столицею в офіційному «Новому Римі» (Константинополі). Відповідно, значущою історико-юридичною проблемою видається конституювання та функціонування «Сходу» та «Заходу» Римської імперії.

Ключові слова: правосуб'єктність, федерація, Римська імперія, доміанат, тетрархія, августи, Східна частина Римської імперії, Західна частина Римської імперії, *lex foedus*.

Melnyk V. M. State and legal development of the Roman Empire in the period of dominate: *lex foedus* and legal personality of the Eastern and Western parts of Imperium

Abstract. The proposed article is designed to highlight and analyze the key features of the state & legal evolution of the Roman Empire during the period of the so-called "dominate". It means the period of 284-480 AD when the emperors concentrated administrative influence in their hands. At that moment, Augusti expanded their jurisdiction in the field of direct administration of the provinces. Instead, the powers of the Roman Senate were nominalized. Roman Empire de jure preserved the features of the republican form of government. So, according to the legislation, the emperors ruled the "republic". At the same time, more fundamental signs of the "foederal" form of the state system appeared during the period of dominate. During 284-480 AD, the evolution of Roman federalism was strongly connected with the legal technique of interaction between emperors and barbarian tribes. The empire actively "granted" barbarian rulers the status of "foederati". After serious barbarian

invasions of Roman territory (376 AD and 406 AD), the legal regime of the *lex foedus* began to fulfill the function of protecting the ephemeral power of the Western Roman emperors in the lost lands. As one of the “exits” for themselves, the Roman Augusti recognized the possibility of “granting” the barbarian “kings” foederal status, which legalized their political structures within the imperial political and legal system. The agreements on “foederal” status signed by the Roman emperors with the Visigoths in Lower Moesia (382 AD) and Aquitaine (418 AD) should be recognized as a classic. During the 5th century AD, the Roman Empire included the “barbarian kingdoms” of the Visigoths, Burgundians, Vandals, Suevians, Alemannians, Ostrogoths, etc. All these political entities recognized the supreme power of the Western or Eastern Roman emperors. After the assassination of Julius Nepos (480 AD), the barbarian kings proclaimed the Eastern Roman ruler Zeno (476-491 AD) as their “only” emperor. Therefore, the Roman Empire did not “collapse”, but continued its historical existence with the capital in the official “Nova Roma” (Constantinople). Accordingly, the constitution and functioning of the “East” and “West” of the Roman Empire appear to be a significant historical & legal problem.

Key words: *legal personality, foederatio, Roman Empire, dominate, tetrarchy, Augustus, Eastern Roman Empire, Western Roman Empire, lex foedus.*

Вступ. Історія Римської імперії (*Imperium Romanum*) наприкінці III століття нашої ери ознаменувалася встановленням харизматичної диктатури знаменитого імператора Діоклетіана (284-305) [1, с. 120-122]. Парадоксальним фактом авторитарного управління цього уродженця Далмації виявився небувалий доти розподіл повноважень верховної влади поміж чотирма законними імператорами-співправителями. Двоє старших імператорів титулувалися «августами»¹ (*Augustus*), двоє молодших ставали «цезарями»² (*Caesar*) [2, р. 24-36, 72-85].

На підставі акту 293 р., передбачалося, що в 305 р. «старші співправителі», августи Діоклетіан і Максиміан, легальним шляхом передадуть свої повноваження, як і найвищий управлінський статус, цезарям Галерію і Констанцію I Хлору – «молодшим співправителям». Цей політико-правовий порядок став серйозним нововведенням Діоклетіана, отримавши назву «тетрархія» («четверовладдя») [3, р. 70-114]. Разом із тим, за умов одночасного імператорства двох старших і двох молодших співправителів, лише Діоклетіан мав беззаперечний політичний авторитет [4]. Як наслідок, у Римській імперії встановився публічно-правовий режим «*dominatus*» («домінат», «господарювання»), істотно розширивши адміністративні повноваження правлячих августів [5, с. 21-31].

З огляду на специфіку державно-правової еволюції Римської імперії після реформ

Діоклетіана, головна мета цієї статті – виокремити головні риси політико-юридичного тлумачення державності Імператорського Риму впродовж IV-V ст. Відповідно, серед завдань нарису потрібно визначити: 1) уточнення значення «тетрархії», 2) характеристики формування та постулювання концепції *Pax Christiana*, 3) конкретизацію політичного статусу і правової суб'єктності «Східної частини Римської імперії» та «Західної частини Римської імперії», 4) роз'яснення історико-юридичного значення режиму *lex foedus*. Загалом, цим нарисом я хочу відзначити момент теоретико-правничої взаємодії між адміністративною диференціацією Імперії на Схід і Захід та практикою надання правового режиму *lex foedus* варварським племенам. Це дозволить реалізувати завдання № 5 – дефініціювати Римську імперію доби доміанату в якості федеративної за формою устрою.

Виклад основного матеріалу. Після серії внутрішніх криз, що супроводжували Римську державу [6, р. 31], з огляду на добровільну відмову Діоклетіана від магістратури «августа» (в 305 р.) [7, р. 25-27], лише Константину I Святому (306-337) вдалося досягти єдиновладдя [8, р. 42-43]. Військове повалення, а згодом і вбивство співправителя-августа Валерія Ліциніана Ліцинія (308-324), зробило Константина, іллірійця за походженням, одноосібним верховним правителем Імперії [9, с. 18]. На відміну від Діоклетіана, він розважив за краще вручити титули «співправителів» не шанованим і авторитетним воєначальникам, а власним синам. Таким чином, «тетрархія» дуже швидко перетворилася на

¹ В пам'ять про фундатора імперського режиму «принципату» Октавіана Августа (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.).

² Вшановуючи попередника Октавіана, республіканського диктатора Юлія Цезаря (49-44 рр. до н. е.).

суто «номінальну» особливість³ «домінату», як діючого державного режиму.

Незважаючи на ідеологічні схильності засновника «домінату»⁴, правонаступники Діоклетіана визначили християнську віру (*Christianitas*) фактичним лейтмотивом оновленого публічно-правового режиму. Августин Галерій (305-311) та Константин I Святий (306-337), текстами Сердикійського (311) і Медіоланського (313) Едиктів, вжили рішучих заходів задля легалізації християнства в законодавчому полі Римської імперії [10, с. 359-368]. При цьому, надання легального статусу християнським еклезіям слід віднести не до сукупності норм Міланського, а саме до Сердикійського Едикту 30 квітня 311 року [11, р. 57]. На території сучасної болгарської Софії, август Галерій усвідомив нераціональність переслідування християн, розпочатого за правління Діоклетіана [12]. Відтепер Галерій вважав необхідним залучити християнські спільноти до системи суспільно-політичного життя Імперії [13, р. 32]. Разом із тим, зроблений юридичний крок [13, р. 82] точно не здавався Галерію вирішальним, оскільки християнство ідеологічно протистояло мітраїзму, гностицизму тощо⁵. Ідеологічна перемога християнської віри все ще не була очевидною [14, р. 168-169].

Отож, за часів Діоклетіана (284-305) та Галерія (305-311), Римська імперія пройшла доволі успішне відновлення [15] після затяжної військово-політичної і соціально-економічної кризи III століття [16, р. 11-13]. Остання продовжувалася від смерті імператора-принцепса Александра Севера (222-235) до першого періоду диктатури імператора-августа Діоклетіана [17]. Криза характеризувалася різким зростанням кількості претендентів на імператорський престол, активізацією складних процесів іде-

ологічного антагонізму⁶. Як «узурпатори», так і законні носії імператорського звання, вишукували різноманітні методи збільшення своїх армійських підрозділів. Декілька десятиліть подібної «руїни» супроводжувалися масштабними конфліктами зі східним сусідом – державою на ім'я «Ērānšahr» («Ераншахр») [приклад: 18, с. 159-177].

Ще напередодні вбивства Александра Севера [19, р. 63], у Великому Ірані стався заколот 224-227 рр., внаслідок якого верховна влада перейшла від роду Аршакідів (250 р. до н. е. – 227 р. н. е.) до Династії Сасанідів (227-651 рр.) [20, р. 180]. Одночасно, вздовж лінії дунайських рубежів, а також на Чорному морі, продовжувалася «Скіфська війна» Імператорського Риму проти готських мігрантів⁷ [21]. Цікаво, що військові дії 230-270-х рр. вирізнялися не так зростанням нетерпимості римлян по відношенню до варварів, скільки наданням цим варварам права служби в римській армії. Спочатку тільки окремі дружини готських конунгів переходили на службу Імператорському Риму [контекст: 22, с. 19-20]. Однак, у 271 р. імператору-принцепсу Авреліану (270-275) вдалося укласти велику союзну угоду вже з цілим готським племенним союзом [23, Dextr. Fr. 23-24.]. Зокрема, готи отримали «право поселення» у межах Нижньої і Верхньої Дакії – провінцій, приєднаних імператором Траяном (98-117) впродовж 101-106 рр.

Враховуючи кризові обставини, конфлікти з Ераншахром, готами, внутрішніми узурпаторами Галлії і сирійської Пальміри, бюрократичний апарат Імперії шукав способи поглиблення взаємодії із умовно «дружніми» варварськими племенами, поселеними вздовж зовнішньої сторони римського «лімесу»⁸.

³ Я волю вживати термін «номіналітет» для позначення функцій співправителів на останньому етапі імператорства Рівноапостольного Константина. Це поняття підходить також для характеристики участі вищого законодавчого органу, Римського Сенату, в державних справах Імперії.

⁴ Зокрема, Діоклетіан симпатизував дуалістичним віруванням, пов'язаним із іранським культом «сонячного світла» Мітри.

⁵ Припускаю, що безпосередньо перед смертю (5 травня 311 р.) Галерій усе ж прийняв християнство.

⁶ Передусім йдеться про боротьбу всередині християнства, а також протистояння християнства конкуруючим релігійним групам. Найбільш небезпечними вважалися не так звані «язичники» греко-римського типу, а общини мітраїстів.

⁷ Германомовні племена готів прийшли в межі сучасних України, Молдови та Румунії з регіону, який за доби Середньовіччя став Пруссією.

⁸ Система порубіжних фортифікацій («limes») простягалася вздовж усього кордону Римської імперії із варварським світом та Великим Іраном – від Шотландії до Аравійського півострова.

Задовго до встановлення режиму «домінації» Діоклетіаном, при режимі «принципату», конституційованому Октавіаном Августом [24, Suetonius, Divus Augustus, 26, 27, 28, 31, 35], безліч племен кельтського, німецького, іранського, семітського походження володіли спеціальним юридичним режимом, відомим як *lex foedus* («лекс федус»). Звісно, першопочатковою метою вручення прикордонним варварським племенам даного статусу «федератів» (*foederati*) була підтримка римської військової, культурної та, головне, політико-економічної присутності поза адміністративними кордонами офіційних провінцій [контекст: 24, Suetonius, Divus Augustus, 48]. Також «федерати» постачали імператорській армії великий обсяг «допоміжних підрозділів». Роль таких контингентів суттєво зросла в моменти східних походів Гнея Помпея Великого (67-63 рр. до н. е.) і Галльських війн Гая Юлія Цезаря (58-51 рр. до н. е.). «Федератами» ставали переважно великі племінні союзи, надплемінні об'єднання.

Важливо, що Октавіан Август (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.) трансформував Римську Республіку⁹ на основі посилення влади «принцепса» – «першого» члена Римського Сенату¹⁰, який одночасно виступав верховним головнокомандувачем (тобто «імператором») [25]. Де-юре, верховна влада продовжувала належати Сенату, а новоявлена Імперія вважалася Республікою [26, с. 114-123]. Тим не менше, послідовно обстоюючи принципи імперського експансіонізму [24, Suetonius, Divus Augustus, 20, 21, 23], Октавіан Август активізував роздачу «федератських» звань Риму германським племенам [24, Suetonius, Divus Augustus, 21.1, 21.2]. Пізніше, спадкоємець Тиберій (14-37 рр. н. е.) продовжував курс Октавіана, намагаючись розширити зону контролю в межах *Germania Magna* [24, Suetonius, Tiberius, 18, 20, 37.4]. Впродовж I-III ст. «імператори-принцепси» виступали суб'єктами надання «федератського статусу» умовно «дружнім» племенам рейнського, дунайського, кавказького та месопотам-

ського порубіжжя [27, р. 497]. Прикметно, що кожне рішення імператорів у період принципату, включаючи «пожалування» правового режиму *lex foedus*, набувало чинності за підсумками схвалення Сенатом.

Ситуація, пов'язана з ключовими елементами форми держави [28], принципово не змінилася в момент заміни «принципату» на публічно-правовий режим «домінації» [29, с. 10]. Всупереч тлумаченням окремих дослідників, Римський Сенат залишився верховною владою Імперії (де-юре), тоді як сама Імперія вважалася Республікою. Разом із тим, повноваження імператора-домінуса суттєво розширилися у сфері військово-політичних відносин [1, с. 121, 123]. Крім того, законодавці-сенатори втратили останні інструменти контролю над провінційними адміністраціями. Всі провінції повністю перейшли під юрисдикцію августів.

В нових політико-юридичних умовах домінації, імператор (як «старший август», так і «молодший цезар») зміцнив право особистого «пожалування» *lex foedus*, хоча згода Римського Сенату в окремих випадках зберігала своє значення. Важливо інше: після конституювання домінації, імператори набували правових інструментів самостійно розпоряджатися публічними договірними зобов'язаннями.

За правління Константина I Святого (306-337), цілком характерним проявом нового «домінатного» режиму став «федеративний» договір із вестготами Дакії (332 рік) [30, р. 243]. Як показує практика, Римський Сенат міг у IV-V ст. ініціювати подібні угоди, а після їхнього підписання імператором, здійснював процедуру законодавчої ратифікації. Проте сенатори часів «домінації» вже не користувалися республікансько-принципатними прерогативами, пов'язаними з процедурою «прийняття рішення». Саме рішення, якщо йдеться про надання правового режиму *lex foedus*, ухвалювали августи. Безперечно, в цьому контексті, Константин I Святий усвідомив значення політичного вчення, що виникло як надбудова до *Christianitas* [31, с. 114-115].

Поширення християнства дозволяло бюрократичному апарату спиратися на принципи Божественного провидіння (*Providentia Dei*)

⁹ Офіційна назва «Res Publica Populi Romani» неодноразово вживалася за імператорських часів.

¹⁰ Важливим елементом принципатно-імператорських повноважень стала магістратура «Principes Senatus».

в тлумаченні імператорських рішень. Також інтелектуалами і теоретиками, наближеними до престолу, просувалися теоретичні концепції Ігнатія Антіохійського [32, р. 30-58]¹¹. Подібний підхід дозволяв імператорам-домінусам, на відміну від імператорів-принцепсів, приміряти на себе не тільки ролі військово-політичних диктаторів, але і верховних релігійних лідерів [33]. До прикладу, Константин I Святий очолив засідання Першого Вселенського Нікейського Церковного Собору (325 р.) [34, р. 87], а також активно просував концепцію *Pax Christiana*, обґрунтовуючи релігійним чинником традиційну ворожнечу з Великим Іраном.

Ераншахр Династії Сасанідів (227-651), як і Династія Парфян (250 р. до н. е. – 226 р. н. е.), ідентифікував себе конкурентом Риму в опануванні Східного Середземномор'я [35, с. 229]. Відтак, усі провінції, після серії адміністративно-правових новацій IV століття, інкорпоровані до складу «Східної частини Римської імперії» (*Imperium Romanum Pars Orientale*), вважалися полем ідеологічної боротьби офіційного Ктесифона з офіційним Римом.

Константин I Святий справді вважав християнство ідеологічним козирем, оскільки християнські еклезії встигли значно поширитися теренами Персії [36, с. 30-31]. Звертаючись до шахіншаха Ірану як «лідер усіх християн Ойкумени», Константин спробував нав'язати свій релігійно-політичний авторитет перському уряду [37, Eusebius, Vita Constantini, IV, 9-13]. Імператор-хреститель готував військовий похід углиб Ірану [7, р. 258-259], розраховуючи повторити геополітичні досягнення Александра Македонського¹² та приєднати перські сатрапії до складу Римської імперії [загальний фон: 38, *Amm. Marc. XIV. 1. 2 et XVIII. 9. 1*]. Зрештою, хоча плани походу 335-336 рр. [39, р. 152-153] не справилися,

¹¹ Роки життя: близько 35-110. Святий Ігнатій був третім єпископом сирійської Антіохії.

¹² Роки правління: 336-323 до н. е. В 336 р. до н. е. Александр здобув визнання як «архонт» Македонії і «гегемон еллінів» по лінії Коринфського Союзу. Вже 332-го він коронувався «фараоном» Верхнього та Нижнього Єгипту. 1 жовтня 331-го року, після Битви при Гавгамелах, елліно-македонські командири проголосили Александра «базилевсом Азії». У свою чергу, в 330 р. Александр титулувався «шахіншахом Ірану».

але вони стимулювали відчутне потепління взаємин Риму з варварськими племенами порубіжних земель. Швидше за все, Константин I Святий розглядав варварів, включаючи найбільші союзи «алеманнів», «свевів», «готів», «сарматів», «аланів», в якості потенційних союзників запланованого походу на Персію. Щонайменше, Імператорському Риму видавався вигідним мир із варварами по всій лінії лімесу. Можливо, саме з пошуком ефективних учасників перської кампанії слід пов'язати вищезгадану «федератську» угоду 332 року.

Паралельно, Константин I Святий розумів інкорпорацію варварських об'єднань політичною системою Імперії як важливу віху поширення християнства. Політико-юридична концепція *Pax Christiana* базувалася на ідеї домінування християнської віри, ядром котрої визнавалася Римська імперія [40, р. 125-153]. Відповідно, той, хто очолював Імперію, автоматично ставав лідером Церкви. У цьому сенсі, світогляд Константина Святого розвивав його син Констанцій I Аріанин (337-361) [41]. Новий август доклав чимало зусиль для християнізації федератських племен у річці антитринітарного аріанства. Аріанську політику Констанція I пізніше успадкував східно-римський август Валент II (364-378) [42].

Користуючись титулом і номінальними повноваженнями магістратури «*Pontifex Maximus*», Констанцій I Аріанин (337-361) скликав велику кількість Соборів. Християнська Церква тоді вже набула функцій бюрократичного апарату, альтернативного провінційному. Застосовуючи той самий титул *Pontifex Maximus*, неоязичницький август Юліан Відступник (361-363) намагався створити аналогічні християнським інституційні структури для греко-римських культів [43, р. 71]. Зрештою, відверто невдала внутрішня політика, не завадила Юліану реалізувати на практиці ідею перської кампанії Константина I Святого [44, *Jul. Ep. 81*]. В 363 р. римська армія підійшла до іранської столиці (Ктесифону), але не змогла реалізувати тактичну перевагу [38, *Amm. Marc. XXIV. VIII. 4*]. Загибель імператора [38, *Amm. Marc. XXV. III. 23*] змусила новообраного августа-християнина Іовіана (363-364) укласти з Ераншах-

ром Нісібіський мирний договір (363 р.) [38, Амт. Марс. XXV. VII. 5-9]. Як наслідок, військо капітулювало, а Римська імперія передала Ераншахру декілька стратегічно важливих провінцій Месопотамії і Закавказзя [45, Al-Tabarī, 843].

До речі, перська кампанія Юліана розкрила неможливість проведення військових операцій римською армією без участі федератів. Тепер носії федератського статусу не виставляли для походів тільки «допоміжні» підрозділи. Вони перетворилися на ключову ударну силу військових кампаній Риму [27]. (Паралельно, за імператорств Констанція I Аріаніна (337-361) та Юліана Відступника (361-363), завершилася практична реалізація військово-адміністративних реформ, започаткованих Діоклетіаном і Константином. Для прикладу, імператорська армія поділялася на декілька польових угруповань (*comitatenses*), куди набиралися федератські підрозділи й окремі варвари («контрактники»). Крім того, вся територія Імперії ділилася чотирма префектурами (Схід, Іллірик, Італія, Галлія), до складу яких входили діоцези і підпорядковані провінції. Новий поділ врахував функціонування церковних структур).

Незважаючи на ідеологічні вподобання, Юліан Відступник (361-363) лише зміцнив *Ecclesia Christiana*, підштовхнувши її діячів використовувати нові методи популяризації християнства [46, р. 67-73].

Разом із тим, після загибелі Юліана та його наступника Іовіана, ортодоксальний християнин Валентиніан I (364-375) і його брат-аріанін Валент II (364-378) відкинули притаманне Константину Святому прагнення панувати «одноосібно» [47, р. 81]. В 364 р. Константинопольський Сенат запозичив із діоклетіанової системи «тетрархії» принцип дуумвірату двох співправителів-августів [48, р. 21]. Валентиніан I отримав для володарювання сукупність провінцій «Заходу», а Валент II – сукупність провінцій «Сходу» [1, с. 126]. Ця норма територіального розмежування виявилася фундаментом майбутнього Адміністративного Едикту 395 року.

Наголошую: ані актом 364 р., ані актом 395 р., не здійснювався так званий «державний поділ Римської імперії» [17] чи уявлюване

деякими істориками «проголошення двох окремих держав» [1, с. 126]. Римська імперія залишалася єдиною державою, з двома легальними імператорами-августами на чолі [49]. Едикти та рескрипти східного августа вважалися легальними для Заходу і навпаки. «Західна частина Римської імперії» (*Imperium Romanum Pars Occidentale*) і «Східна частина Римської імперії» (*Imperium Romanum Pars Orientale*) конституювалися в формі адміністративних одиниць, що об'єднували діоцези та провінції «Республіки». При цьому, спільна столиця Імперії зберігалася в «Новому Римі» – Константинополі¹³, де продовжував функціонувати Римський Сенат [50, р. 22]. З юридичної точки зору, «Західна Римська імперія» і «Східна Римська імперія» становили структурні елементи єдиної Римської імперії, котра, своєю чергою, зберігала номінальну республіканську сутність¹⁴.

Звісно, імператорський дуумвірат, виражений спільним правлінням західноримського і східноримського августів [51, р. 847-849], був рецепійований Валентиніаном I і Валентом II із системи «тетрархії» Діоклетіана. За обсягом повноважень, август Сходу й август Заходу теж дотримувалися «діоклетіанових» принципів публічно-правового режиму «домінату». Проте зміна демографічної ситуації в межах «варварської Європи», вторгнення гунів та розгром кочовиками готського племінного союзу на землях сучасних України, Молдови, Румунії, зумовили творення нових форм співжиття з федератами [52, р. 24-34].

В 376 р. велике угруповання вестготів отримало від східноримського августа Валента II (364-378) режим *lex foedus*, що передбачав право поселення колишніх готських осадників Дакії уздовж правобережжя Дунаю [38, Амт. Марс. XXXI. IV. 8]. На той момент готи зазнали поразки від гунських кочівників і шукали притулку в прикордонних провінціях Римської імперії. Як і Константин I Святий, імператор Валент II розраховував використати вимушених переселенців на перському театрі бойових дій [38, Амт. Марс. XXXI. IV. 1]. Однак, зловживання римських чиновників Малої Скі-

¹³ Впродовж 324-330 рр. місто побудував Константин I Святий.

¹⁴ Як у назві, так і за «формою» державного правління.

фії і Нижньої Мезії, призвели до масштабного варварського бунту. Під час Адріанопольської битви 9 серпня 378 р. Валент II загинув [53, Socrates Scholasticus, *Historia ecclesiastica*, VI. 38]. Пожежу вдалося загасити тільки Феодосію I Великому (379-395), надавши вестготам розширені привілеї за оновленою федератською угодою 382 р. [27, р. 495]. Подальші вестготські переміщення провінціями Римської імперії, супроводжувані руйнівними війнами, закінчилися в галльській Аквітанії, де, згідно з «договором» короля Валії (415-418) зі західноримським августом Гонорієм (395-423), вестготи заснували власне *regnum* [27, р. 507]¹⁵.

31 грудня 406 р. племінні союзи вандалів, свевів, бургундів, а також іранці-алани, втікаючи від натиску гунів, прорвали рейнську лінію римського лімесу [54, р. 94-95]. Велике переселення народів III-VII ст. вступило в найбільш динамічну фазу, коли надання західноримськими августами режиму *lex foedus* тим або іншим племенам здійснювалися лише для того, щоб зберегти видимість імператорської влади [27, р. 509-510]. Саме федератським угодам своїм існуванням завдячує феномен «варварських королівств», внаслідок постанов якого сформувалися всі концепції середньовічної королівської влади.

«Варварські королівства», серед яких «первістками» слід визнати Тулузьке королівство вестготів (418-507 рр.), Карфагенське королівство вандалів і аланів (442-534 рр.), Ліонське королівство бургундів (443-534 рр.), *de jure* розглядалися складовими частинами Римської імперії. «Королі» підкорялися верховній імператорській владі, приносили належні клятви. Юридично Римська імперія продовжувала існувати, оскільки федератські королівства: 1) розраховували на арбітраж імператорів у постійній ворожнечі зі своїми сусідами, 2) побоювалися військової могутності «Нового Риму» (Константинополя), 3) тверезо оцінювали власні культурні та соціально-економічні сили. Задля отримання більшої влади і багатств, «королі» потребували чиновників та інтелектуалів із середовища провінційних еліт. Лише «терпиме» ставлення до середземноморських суспіль-

них практик, римського способу життя і, що важливо, до цивільно-правових інститутів¹⁶ могло дати варварським вождям реальний авторитет у межах нещодавно захоплених територій [21].

Впродовж V століття, Західна частина Римської імперії (*Imperium Romanum Pars Occidentale*) пройшла кілька етапів політичної дезінтеграції, серед яких найбільш значними виявилися *гунське вторгнення* 451-452 рр. під керівництвом кагана Аттила та *алано-вандальське піратство*, котре після 455 р. зруйнувало безпеку морської комунікації на просторах Середземномор'я [55]. Як наслідок серії внутрішніх проблем, Східна Римська імперія тимчасово змиралася з політичним фактом розчленування Заходу варварськими королівствами [21]. Проте, варвари і самі суттєво «допомогли» Константинополю. За винятком юридично невизначеної та політично ворожої позиції Карфагенського алано-вандальського королівства, жодне з «королівств» Західної Європи не проголосило себе політичним утворенням «державного» рівня, тобто рівноцінним і рівнозначним Римській імперії. Крім того, в 476-480 рр., варварські королі та вожді провінцій Західної частини Римської імперії визнали себе «підлеглими» східноримського августа Зенона Ісавра (476-491) [56, р. 407-408]. Відтак, після вбивства західноримського августа Юлія Непота (480 рік), Римський Сенат Константинополя та імператор Зенон прийняли рішення «не призначати більше» окремого верховного правителя Заходу. Провінції та варварські королівства Західної частини Римської імперії стали частинами Східної Римської імперії *de jure* [57, р. 46-47].

Як видно, теоретичні підстави та практичні вияви впровадження правового режиму *lex foedus*, як і функціональні особливості правового статусу «*foederati*» відіграли провідну роль у справі встановлення політико-юридичного верховенства Сходу (т. зв. «Візантії») над Заходом. Аж до подій першого десятиліття IX століття¹⁷, Константинополь формально

¹⁵ Це сталося в 418 році.

¹⁶ Як публічних, так і приватних, включаючи регулювання інституту громадянства.

¹⁷ Йдеться про «коронацію» та імператорство франкського короля Карла Великого у 800-814 рр.

панував над усіма політичними утвореннями *Pax Christiana*. До речі, поняття «федерати» в ті часи також активно використовувалося політико-правовим лексиконом [58, р. 97-109].

Висновки. Послідовний виклад історико-юридичних процесів Римської імперії доби домінації, зокрема дефініція режиму *lex foedus* як інституту теорії держави і права, дозволяє сформулювати наступні тези.

Перше. Політико-правова система Римської імперії ще напередодні подій Великого переселення народів (особливо 376 і 406 рр.) виявилася готовою інтегрувати великі племінні об'єднання варварського походження. Також нормативно-правова база Імперії терпимо ставилася до мігрантів, якщо вони могли забезпечити військово-рекрутингові потреби держави. Після надання *lex foedus* вестготам (382 р.) августом Сходу Феодосієм I Великим, кількість федератських угод із різноманітними племінними об'єднаннями істотно зросла.

Саме досвід римської інкорпорації вестготів стимулював племена західних германців і аланських кочівників втекти від гунської загрози до Галії (31 грудня 406 року). Варварські мігранти небезпідставно сподівалися отримати в межах провінцій Римської імперії спеціальний законний статус і гарантії безпеки від помсти номадів-гунів. Із часом, масштаби «пожалування» правового федератського режиму західними і східними римськими імператорами набули такого рівня, що *lex foedus* надавався навіть гунам¹⁸.

Друге. Динамічний розвиток спершу Римської Республіки¹⁹, а згодом і принципатного режиму Імперії²⁰, зумовив прийняття римля-

нами федеративної лінії державного будівництва на етапі «домінації». Імператорський Рим, окрім того, що ідентифікував себе як «Республіка» згідно з формою державного правління, був ще й «Федерацією» за формою державного устрою. Передусім, Римська імперія представляла «*foederatio*» трьох груп суб'єктів:

- 1) адміністративних провінцій,
- 2) племінних об'єднань федератів,
- 3) християнських еклесій.

У контексті управління провінціями, імператори здійснювали повноваження на підставі республіканських нормативно-правових актів – едиктів, рескриптів, окремих декреталій. Однак, простір племінних об'єднань федератів, що набув формату «варварських королівств» упродовж V століття, адмініструвався за допомогою договорів про «пожалування» *lex foedus*. Водночас, контроль над християнськими спільнотами («еклезіями») забезпечувався повноваженнями імператорської магістратури *Pontifex Maximus*. Означені відмінності дозволяють диференціювати суб'єкти «*foederatio*» за критерієм групування нормативно-правових джерел.

Специфічно римський феномен федеративної взаємодії імператорської влади з варварськими об'єднаннями, адміністративними провінціями, церковними організаціями, дозволив Східній Римській імперії («Візантії») зберегти зовнішні атрибути та ознаки своєї юрисдикції на західних землях після загибелі останнього західноримського августа Юлія Непота в Далмації (9 травня 480 року).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Лоський Костянтин. Нарис римської історії. К.: Центр учбової літератури, 2021. 146 с.
2. Rees Roger. Diocletian and the Tetrarchy. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004. XVI+219 pp.
3. Waldron Byron. Dynastic Politics in the Age of Diocletian (AD 284-311). Edinburgh: Edinburgh University Press, 2022. XXII+274 pp.
4. Kolb F. Diocletian und die Erste Tetrarchie: Improvisation oder Experiment in der Organisation monarchischer Herrschaft? Berlin-New York: De Gruyter, 1987. IX+205 s.
5. Мельник В. М. Республіканський характер Римської імперії: принципат і домінат як публічно-правові режими. // Юридичний вісник. 2023. № 1. С. 21-31.

¹⁸ В 439 р. із правом поселення в Західній Паннонії. Гіпотетично «федератський» статус підтверджувався мирною угодою 449 р. між східним августом Феодосієм II Законодавцем (408-450) і каганом Аттілою (434-453).

¹⁹ Період 509-27 рр. до н. е.

²⁰ Період 27 р. до н. е. – 284 р. н. е.

6. Hekster Olivier. *Rome and its Empire, AD 193-284*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008. XX+183 pp.
7. Barnes Timothy D. *Constantine and Eusebius*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981. VI+458 pp.
8. Pohlsander Hans. *The Emperor Constantine*. London & New York: Routledge, 2004. 144 p.
9. Мельник В. М. Ідеї міжнародної правосуб'єктності в політичній діяльності та нормативних актах імператора Константина Великого. // *Актуальні проблеми політики*. 2023. Випуск 72. С. 17-26.
10. Џомић В. Правна природа слободе вероисповести у Галеријевом и Миланском едикту. // *Свети цар Константин и хришћанство*. Т. I. Ниш, 2013. С. 359-368.
11. Marccone Arnaldo. *Pagano e cristiano. Vita e mito di Costantino*. Bari: GLF editori Laterza, 2002. 228 p.
12. Шукунда М. Љ., презв. Верска политика Римског Царства од 311-380 године. Београд, 2017. 373 с.
13. Odahl Charles Matson. *Constantine and the Christian Empire*. New York: Routledge, 2004. XVIII+400 pp.
14. Clauss M. *The Roman Cult of Mithras: The God and his Mysteries*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000. XXIV+198 pp.
15. Leadbetter William Lewis. *Galerius and the Will of Diocletian*. Roman Imperial Biographies. London & New York: Taylor and Francis, 2009. XVI+280 pp.
16. Watson Alaric. *Aurelian and the Third Century*. London: Routledge, 2004. XVI+303 pp.
17. Maškin N. A. *Istorija starog Rima*. 9-o izd. Beograd: Naučna, 2002. 590 s.
18. Kettenhofen Erich. *Die Eroberung von Nisibis und Karrhai durch die Sāsāniden in der Zeit Kaiser Maximins, AD 235/236*. // *Iranica Antiqua*. 1995. Bd. 30. S. 159-177.
19. Southern Patricia. *The Roman Empire from Severus to Constantine*. London: Routledge, 2001. XVI+501 pp.
20. Farrokh Kaveh. *Shadows in the Desert: Ancient Persia at War*. Oxford: Osprey Publishing, 2007. 320 p.
21. Musset Lucien. *Les Invasions: les vagues germaniques*. Paris: Presses universitaires de France, 1965. 330 p.
22. Тилищак Володимир. *Готи над Гнізною. Таємниці давнього некрополя*. К.: Смолоскип, 2018. 144 с.
23. Mecella Laura. *Dexippo di Atene. Testimonianze e frammenti. Introduzione, edizione, tradizione e commento*. Tivoli: Tored Edizioni, 2013. XXXI+678 pp.
24. Светоній Транквілл Ґай. *Життєписи Цезарів*. / Переклав з латини Павло Содомора. Львів: Видавництво «Апріорі», 2023. 360 с.
25. Петrenchко О. М. Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I – на початку III ст. н. е.: від «відновленої» Республіки до сенатської монархії. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 396 с.
26. Петrenchко О. М. Державне управління Риму доби принципату (I – II ст. н. е.). // *Проблеми гуманітарних наук*. 2006. Випуск XVIII. С. 114-123.
27. Timo Stickler. *The Foederati*. // *The Blackwell Companion to the Roman Army*. Ed. by Paul Erdkamp. Oxford: Blackwell, 2007. Pp. 495-514.
28. Weingartner Michael. *Liquidating the Independent State Legislature Theory*. // *Harvard Journal of Law and Public Policy*. 2023. Vol. 46. Issue 1. Pp. 135-220.
29. Мельник В. М. Правосуб'єктність Римської імперії в процесі інституціоналізації доміанату: передумови та наслідки тетрархії. // *Juris Europensis Scientia*. 2023. № 4. С. 7-12.
30. Doležal Stanislav. *Constantine's Military Operations against the Goths and the Sarmatians in 332 and 334*. // *Eirene. Studia Graeca et Latina*. 2019. Vol. LV. No I-II. Pp. 231-257.
31. Мельник В. М. Ідеологічні та термінологічні проблеми в римсько-іранській дипломатії часів імператора Константина (324-337 pp.). // *Філософія в сучасному науковому та соціально-політичному дискурсах*. Матеріали доповідей та виступів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (16-17 листопада 2023 року). Вінниця, 2024. С. 112-117.
32. Brent Allen. *Ignatius of Antioch and the Imperial Cult*. // *Vigiliae Christianae*. 1998. Vol. 52. Issue 1. Pp. 30-58.
33. Congar Yves. *Neuf cents ans après: notes sur le "Schisme oriental"*. Chevetogne: Éditions de Chevetogne, Monastère de l'Exaltation de la Sainte Croix 1954. 95 p.
34. Ayres Reseña de Lewis. *Nicaea and its Legacy, An Approach to Fourth-Century Trinitarian Theology*. Oxford: Oxford University Press, 2006. 496 pp.

35. Кримський А. Ю. Партія та Аршакиди, звідки їхня держава взялася. / Кримський А. Ю. Вибрані сходознавчі праці в п'яти томах. Том IV Іраністика. К.: Інститут сходознавства НАНУ, 2008. С. 93-236.
36. де Фріс Вільгельм, Бирля Октавіян, Гілл Джозеф, Лацко Міхал. Рим і патріярхати Сходу. / Серія «Пам'ятки історично-богословської думки», випуск другий. Переклад з німецької О. Конкевича, С. Матіяш. Львів: Видавництво УКУ, 2015. 416 с.
37. Eusebius. Life of Constantine. Introduction, translation, and commentary by Averil Cameron and Stuart G. HallCameron. New York: Oxford University Press, 1999. XV+395 pp.
38. Ammianus Marcellinus. Das römische Weltreich vor dem Untergang. / Sämtliche erhaltene Bücher. Übersetzt von Otto Veh. Eingeleitet und erläutert von Gerhard Wirth. Zürich und München: Artemis, Die Bibliothek der Alten Welt, 1974. XXX+950 s.
39. The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 226-363. A Documentary History. Ed. by Michael H. Dodgeon, Samuel N. C. Lieu. London-New York: Routledge, 1994. XXIII+430 pp.
40. Smith Kyle. Constantine and the Captive Christians of Persia: Martyrdom and Religious Identity in Late Antiquity. Berkeley: University of California Press, 2016. XXII+232 pp.
41. Cuneo Paola Ombretta. La legislazione di Costantino II, Costanzo II e Costante (337-361). Milano: Giuffrè, 1997. CXVIII+518 pp.
42. Lenski Noel Emmanuel. Failure of Empire. Valens and the Roman State in the Fourth Century A. D. Berkeley: University of California Press, 2002. XIV+454 pp.
43. Bowersock G. W. Julian the Apostate. London: Duckworth, 1978. XII+135 pp.
44. Emperor and Author: The Writings of Julian the Apostate. / Edited by Nicholas Baker-Brian and Shaun Tougher. Swansea: Classical Press of Wales, 2012. XXI+384 pp.
45. Ta'rikh al-rusul wa'l-mulnk: The History of Al-Ṭabarī. Vol. V. The Sāsānids, the Byzantines, the Lakmids, and Yemen. Translated and annotated by C. E. Bosworth. Albany: State University of New York Press, Columbia University Center for Iranian Studies, 1999. XXXV+458 pp.
46. Hunt David. Julian. // The Cambridge Ancient History: The Late Empire. A.D. 337-425. Vol. XIII. Edited by Averil Cameron, Peter Garnsey. Cambridge: Cambridge: University Press, 1998. Pp. 44-77.
47. Curran John. From Jovian to Theodosius. // The Cambridge Ancient History: The Late Empire. A.D. 337-425. Vol. XIII. Edited by Averil Cameron, Peter Garnsey. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. Pp. 78-110.
48. Hughes Ian. Imperial Brothers. Valentinian, Valens and the Disaster at Adrianople. Barnsley: Pen & Sword, 2013. 282 pp.
49. Bayless William. The political unity of the Roman Empire during the desintegration of the West, A. D. 395-457. PhD thesis Brown University. Providence, 1972. 218 pp.
50. Errington Malcolm R. Roman Imperial Policy from Julian to Theodosius. / Studies in the History of Greece and Rome. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2006. XII+336 pp.
51. Gibbon Edward. The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Volume 1 (AD 180-476). New York: The Modern Library, 1932. IV+2537 pp.
52. Yilmazata Mehmet. Notes on the Res Gestae and Historiographical Views towards the Battle of Adrianople (378 AD). // Journal of Ancient History and Archaeology. 2018. Vol. 5. Issue 3. Pp. 24-34.
53. The Ecclesiastical History of Socrates, surnamed Scholasticus, or the Advocate. London: H. Bohn, 1853. XX+475 pp.
54. Goffart Walter. Barbarian Tides: The Migration Age and the Later Roman Empire. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006. X+372 pp.
55. Heather Peter. The Restoration of Rome: Barbarian Popes and Imperial Pretenders. London: Macmillan, 2013. XVIII+470 pp.+XVI ill.
56. Bury John Bagnell. History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian. AD 395 to 565. Volume 1. London: Macmillan & Co., 1923. XXV+471 pp.
57. Grant Michael. From Rome to Byzantium: The Fifth Century AD. London and New York: Routledge, 1998. XIII+203 pp.
58. Maspero Jean. Φοιδεράτοι et Στρατιῶται dans l'armée byzantine au VI siècle. // Byzantinische Zeitschrift. 1912. Bd. 21. No 1. S. 97-109.